

A NEMZETI ESZMÉK FEJLŐDÉSE

ARATÓ ENDRE: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig.*
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

Az időközben elhunyt szerző e rendkívül érdekes és értékes művének kissé megkésett bemutatása bizonyos értelemben halotti megemlékezés és búcsú attól az embertől, akit személyesen is ismertem, munkáját becsültem, aki még sokat adhatott volna a tudomány számára, de alkotóereje teljében meghalt.

Tudományos munkája során a XIX. és a XX. századi Magyarország nemzeti problematikáját elemezve olyan jelenségekre bukkant, amelyeknek gyökerei az eltelt évszázadokba vezetnek vissza bennünket. Ezért az ideológiai törekvések történelmi fejlődésének kutatásakor áttanulmányozta a XVIII. század eszmei áramlatait is, mert e század átmeneti időszakot képezett. Akkor zárult le ugyanis egy fejlődési periódus és vette kezdetét egy új.

Arató az akkori Magyarország területén élő hat nép (horvát, szerb, szász, román, szlovák és ukrán) nemzeti ideológiáját tanulmányozta és dolgozta fel szintetizáló módszerrel. Nemzeti ideológiájukból azt az eszmei fordulatot emeli ki, amely akkor következett be, amikor a feudális nemzeti vonások mellett megjelennek a polgári nemzeti eszmék is. Számunkra mindenképpen a műnek azok a részei a legérdekesebbek, amelyekben a szerző a horvát önkormányzatnak, a feudális jogokkal kapcsolatos nemzeti eszmék fejlődésének és a magyar—horvát viszonyoknak, továbbá a szerb ortodox egyháznak, a feudális nemzeti mozgalomnak és a szerb nemzeti ideológia más vonatkozásának kérdéseit taglalja.

A feudális kedvezményekről és a magyar—horvát viszonyokról szólva a szerző megállapítja, hogy Horvátország 1102-ben a magyar korona társországa volt. Önrendelkezési joga volt, amelynek tartalma azonban mindig a meglévő nemzetközi helyzettől és az erőviszonyoktól függött. Horvátország meglehetősen nagy autonómiája a kedvezőbb nemzeti fejlődés számára egyengette az utat. A török hódítás azonban, akárcsak Magyarországon, elvágta ezt. A magyar és a horvát arisztokrácia Mohács előtt nagyon közeli kapcsolatban állt egymással, és ez a török hódítás és az északra való vándorlás idején még jobban erősödött. Ez a feudális kölcsönösség hozta létre a kétnyelvű arisztokráciát, melynek legismertebb képviselői a Zrínyiek és a Frangepánok voltak.

A magyar országgyűlés, akárcsak a horvát, gyakran tiltakozott önrendelkezési jogainak megsértése miatt, de mégis kénytelen volt elfogadni az osztrák támogatást. Ez az időszak még a zavartalan magyar—horvát együttműködés korszaka volt.

A magyar—horvát ellentétek a protestáns vallás terjedésével kapcsolatos kérdések miatt a XVII. század kezdetétől fogva jelentkeznek. A magyar arisztokrácia, melynek többsége akkor még a protestáns vallás mellett foglalt állást, erélyesen tiltakozott az 1604-ben meghozott ún. huszonkettedik artikulus ellen, amely megtiltotta a vallási kérdések országgyűlési tárgyalását. Ezzel szemben a horvát nemesség határozottan ellenkezett az új vallás terjedését Horvátországban, épp az említett artikulus

miatt és kifejezte háláját a királynak, illetve a császárnak, ami azt jelentette, hogy nem hajlandó támogatni a magyar nemesség osztrákeellenes fellépését.

A törökök kiűzése után Horvátországban lényeges etnikai változások álltak be. Továbbra is területi felosztottság jellemezte. A középkori Horvátország helyett az ország csak három megyét ölelt fel (Zágrábot, Varasdót és Kőrösti). Az elveszített déli területekért azonban Horvátország értékes kárpótlást kapott az egykori magyar megyék (Pozsega, Verőce és Szerém) hozzácsatolásával. Az országban nagyon megerősödött a katolikus egyház, győzött az ellenforradalom. A horvát nemesi-nemzeti autonómiának és a katolicizmusnak ez az összefonódása nemzeti motívumokkal párosult és később a modern nemzeti ideológiát regresszív elemekkel terhelte meg. Egészében véve a törökök kiűzése után tovább romlik a magyar—horvát barátság. A horvát nemesség a Rákóczi-féle szabadságharc idején is ellenséges álláspontra helyezkedett, ennek egyik okát Rákóczi intézkedései képezik, amelyek a katolikus egyház rovására történtek. De a horvát önkormányzat kérdését illetően is ellentétekre került sor, amelyek az egész XVIII. század során megmaradtak, a XIX. század első felében is fellelhetők. Nevezetesen, a horvátok kifejezték kívánságukat egy önálló egyesített állam megalapítására, a magyarok pedig megkísérelték a horvát autonómia korlátozását is. A horvátok kívánsága, hogy rendezzék a két ország közötti viszonyokat, olyan eszméken alapult, amelyek később a modern nemzeti fejlődés időszakában is tovább éltek. A horvát rendek világosan kimondták, hogy Horvátország csak a királytól függ és nem képezi Magyarország provinciáját, hanem velle egyenjogú partner. Álláspontjukat a XIII. században élt Spalatói Tamás főesperes krónikájával igazolták. Műve (*De regno Dalmatiae et Croatiae*) 1666-ban jelent meg. Krónikában azt írta, hogy Kálmán magyar király és a horvát uraság megállapodást kötöttek. A magyar nemesség álláspontja azonban teljesen ellenkező volt: a magyarok valójában meghódították Horvátországot. Ennélfogva a *pragmatica sanctio*t a horvátok külön fogadták el és azt is elérték, hogy ehhez a történelmi tethez nem volt szükséges a magyar országgyűlés jóváhagyása.

A horvát autonómia egyben biztos „védelmet” nyújtott a bécsi abszolutista felvilágosodás reformja ellen. A magyar és a horvát nemesség e kérdéssel kapcsolatos politikai álláspontja révén rövid időre ismét találkozott, különösen II. József császárnak a belső politikai reform végrehajtására tett próbálkozásai idején. A XVIII. század kilencvenes éveiben továbbra is észlelhető a horvát és a magyar nemesség szilárd szövetsége. A horvát nemesség azonban e szövetségtől saját rendi önállóságának teljes biztosítékát várta. Ettől az együttműködéstől függetlenül azonban a polgári jellegű nemzeti ellentmondások csírái, amelyek a kapitalista viszonyok fejlődésének megnyilvánulásait képezték, már megjelentek. A kapitalista termelési módra áttért horvát nemesség, akár csak a burzsoázia, kifejezetten érdekelve volt a horvátlakta területek egyesítésében. A magyar nemesség azonban erősen ellenállt ennek a törekvésnek. Az ellentmondások már az 1790-es magyarországi országgyűlésen kiütköztek a magyar nyelvhasználat és a protestánsok egyenjogúsága kapcsán. A horvát rendek ezzel szemben az akkor már nyolcszáz éve használt nyelv további használatát mellett foglaltak állást.

A horvát nemesség álláspontját világosan kimondta Skerlec (Skerlić) *Declaratio*ójában, melyben kifejtette, hogy ellenzi a magyar nyelv használatát, mert az kirekeszti a horvátokat a hivatalokból. A magyar nyelvvel kapcsolatos negatív állásfoglalásban — a szerző szerint — egyben a horvát nemzeti mozgalom erőteljes feudális jellege is megnyilvánul. Ugyan ebben az időben azonban jelentkezik a nemzeti tudat is, amely a magyar nyelvi törekvésekben a horvát nemzetiség veszélyeztetését látta.

A bécsi udvar a nyelvi és vallási kérdésekben felmerülő magyar—horvát ellentéteket megpróbálta kettős diplomáciai lépéseivel kihasználni a magyar és a horvát nemesség szövetségének megszakítására. Ilyen sza-

kítésre azonban akkor még nem került sor, mert a surlódást okozó mindkét kulcsfontosságú kérdésre a horvát autonómia szempontjából kielégítő megoldást találtak.

Horvátországban azonban hamarosan haladó szellemű forrásokból mérítő ideológia jelentkezik. Mindhárom nyelvjárásban gazdag irodalmi tevékenység észlelhető. Ez az irodalom egyben a nemzeti ideológia alapját is képezte, mert egyes irodalmi művekben tudatosan kifejezésre jutott a népi nyelv hatása és használatja. Az irodalomban az ún. hungarus patriotizmus mellett már megjelent a délszláv egység tudata is. V. Pribojević horvát dominikánus szerzetes megjelentette a szlávok eredetéről és történelméről szóló munkáját (*De origine successibusque Slavorum*), amely a horvátországi szláv tudat első megjelenésének tekinthető. A szerző tovább sorolja az irodalom azon kiemelkedő alakjait, akiknek műveiben szintén kifejezésre jutott a szlávokhoz való tartozás felismerése: a dubrovnikai Marin Držićot, továbbá Mavro Orbinit (1601) említi, aki művében (*Il regno de gli Slavi*) a délszláv összetartozást hangsúlyozza.

A horvát nyelv fejlesztését tűzte maga elé nemes célul B. Kašić, aki összeállította az első szerb nyelvtankönyvet (*Institutiones linguae Illiricae*, 1604). Ő, habár munkáját csak dialektusban írta meg, a délszlávok közös nyelvének a što nyelvjárást kívánta megtenni. E felfogását az 1640-ben írt munkájában körvonalazta.

A kor legkimagaslóbb irodalmára, mint az a szerző is külön hangsúlyozza, a raguzai Ivan Gundulić. Hazaszeretete, amelyet a városállam iránt érzett, az egész jugoszláv együvé tartozás tudatával kapcsolódott egybe. *Dubravka* című műve kifejezi egyben a szabadságszerető Dubrovnik iránti lelkesedését és a velencei elnyomás elítélését is, az *Oszmán* című hősi eposz pedig a törökök felett 1621-ben aratott fényes lengyel győzelemről szól. A szerző fő gondolata kifejezésre jut az egész műben: a szlávok összefogása alapjaiban megingathatná a törökök európai uralmát. A szláv tudat azonban nem zavarta hungarus patriotizmusát és nem állt ellentétben a Magyarországgal való összefogás szükségességéről kialakult állásponttal, mert műveiben kimagasló helyet kaptak a magyar történelem személyiségei, például I. Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király és mások.

A továbbiakban a szerző I. Tomka Mrnavić irodalmi munkásságát értékeli. Ő is kifejezte a délszlávokhoz való tartozást, de nála is megnyilvánul a hungarus patriotizmus. Ő a délszláv tudatot a nyelvi egység megnyilvánulásaiban vizsgálta. A délszláv egység terjedéséről szóló művekkel együtt olyan írók is jelentkeznek, akik műveikben a magyarság ideológiáját hangoztatják.

Sajátos helyet kapott a horvát ideológiában J. Križanić, kinek műveiben a modern pánszlávizmus csírái is képviselve vannak. Ezenkívül a nyelv jelentőségét hangsúlyozva, egyben megfogalmazta a polgári-nemzeti ideológia egyik alapeszméjét is. Elítélte a feudális rendszer igazságtalanságait és elsődleges fontosságúnak tartotta a nép felvilágosítását. Nézetei miatt nevét a horvát felvilágosodás megalapítói között emlegetik.

A szerző figyelmet szentel J. Rattkay (J. Ratković) zágrábi kanonok irodalmi művének is, aki közjogi elveiben élesen elválasztotta Horvátországot Magyarországtól. Mint ahogy Križanićot a pánszlávizmus elődjéi közé sorolják, úgy P. Ritter Vitezovićot az illírizmus modern horvát ideológiája előfutárának tekintik. A régi Illíria helyén lakó délszlávokat a horvát nyelv alapján akarta egyesíteni, és azt vallotta, hogy a különböző dialektusok e nyelvnek a részeit alkotják.

A horvát írók a XVIII. században is hangsúlyozták a nyelv jelentőségét, illetve a közös nyelv alapján jutottak el az etnikai együvé tartozás eszméjéig. I. Djurdjević, aki a raguzai írók életrajzait elsőként gyűjtötte össze, a *Bűnbánó Magdolna sóhajai* (Uzdasi Mandaljene pokornice) című művének előszavában 1728-ban egyértelműen kiemelte, hogy az illír dialektust ezért használja, hogy bebizonyítsa anyanyelvének szépségeit. A közös nyelven alapuló délszláv tudat nála is kapcsolatban volt a szélesebb értelemben vett szláv összetartozás jelentőségének felismerésével.

A szerző a kialakuló polgári nemzet egyik ideológusaként említi meg F. Grabovacot is, kinek műve bevezet bennünket a történetírásba, amely a XVIII. században szintén szerepet játszott a nemzeti ideológia felé vezető út egyengetésében. A felvilágosodás eszmei mozzanatai már felölelik a dubrovnikai A. Kačić-Miošić *A szláv nép kellemes társalkodása* (Razgovor ugodni naroda slavinskoga) című munkáját, amelyben a törökök elleni csaták számtalan epizódját éneklí meg. A délszláv nemzeti összetartozás eszméje nála túlhaladta a népeket elválasztó vallási különbségeket. A délszlávokhoz való tartozás érzése nála is szorosan összekapcsolódott a magyaros patriotizmussal.

A felvilágosodás legjelentősebb horvát írói Szlavóniában tevékenykedtek. M. A. Relković az osztrák hadsereg tisztje volt és mint ilyen részt vett a hétéves háborúban. Poroszországban járva megismerkedett a német felvilágosodással és rádöbbent saját hazája elmaradottságára. 1762-ben Drezdában adta ki a *Szatír, avagy a vagy ember* (Satir iliti divlji čovik) című művét, amelyben a parasztság rossz szokásai ellen harcolt. Úgy vélte, hogy a szlavóniai horvátok bizonyos szokásaikat a törököktől vették át. Ilyen átvett rossz szokásnak tartotta a kólót, a népi körtáncot is. Igazi racionalista volt, aki mindennél fontosabbnak tartotta a nép művelődését. A. T. Blagojević, II. József császár odaadó híve a felvilágosodást még elszántabban támogatta. A horvát jozefinisták közül a legélesebben ő bírálta a szerzeteseket és megítélése szerint a parasztkérdés volt korának legfájóbb problémája.

Blagojević és Brezovački irodalmi tevékenységétől M. P. Katančić ferencrendi szerzetes műve is eltért. Műveiben nem a felvilágosodás társadalmi, hanem a nemzeti ideológia eszméi domináltak. Véleménye szerint a körtáncot nem a törököktől vették át, hanem még jóval a törökök Pannóniába való jövetele előtt született. Kifejtette továbbá Tomka Mrnavić és L. Vitezović illír elméletét, és a fényes szláv múlt alapján régészeti bizonyítékokkal támasztotta alá azt az eszmét, hogy az ókori illírek tulajdonképpen a mai délszlávok elődjai. Ily módon ő a közvetlen elődje Ljudvit Gaj illírizmusának.

A szerző szerint a horvátok fejlődésében két irány volt már akkor is, amikor ezek még nem határolódtak el élesen egymástól. A nemesi eszmékben fellelhetjük a polgári elemeket, míg a nyelvi-kulturális koncepciókban még feudális motívumokat találhatunk. A két irányzat szerkesztésében azonban csak Katančić művében jut kifejezésre. Végül a szerző leszögezi, hogy a haladó nyelvi-kulturális ideológiái momentumok esetében gyakran hangot kap a nemzeti frazeológia, és habár a kettő közel áll a modern eszmékhez is, mégsem tekinthető azzal azonosnak.

Arató Endre könyvének második fejezetét a magyarországi szerbek kialakuló modern nemzeti tudata fejlődésének szentelte (*A szerb ortodox egyház és a modern nemzeti öntudat — Ortodoksna srpska crkva i moderna nacionalna svest*). A feudális nemzeti mozgalomról szólva megállapítja, hogy a szerbekkel betelepített vidékek nem alkottak külön területet, a szerbek mégis rendelkeztek középkori privilégiumokkal, amelyek nagy szerepet játszottak a nemzeti törekvések támogatásában. Vagy ezeknek a privilégiumoknak a felújítását követelték, vagy pedig ezek a kiváltságok segítették a már polgári elemeket magában hordozó nemzeti mozgalmat. A továbbiakban a szerző konstatálja, hogy a szerb despoták Magyarországon fontos katonai és polgári tényezői voltak a XV. században, és hogy Mátyás király nagyra becsülte katonai szolgálataikat, ezért a tized fizetése alól is felmentette őket. Helyzetüket utólag I. Lipót és utódjai rendezték. Arató hangsúlyozza, hogy a törökök elleni sikertelen felkelés után, a szerbekkel betelepített területeken Čarnojević pátriárka vezetésével mintegy 200 000 szerb költözött át Magyarországra. Az I. Lipót által megszabott kiváltságokat később elismerték és kibővítették. Ezek biztosították egyben a szerb pravoszláv egyház autonómiáját is. Az ipeki patriarkátus felújításával a XIX. században az önálló szerb pravoszláv egyházat is visszaállították és így egészen Budáig a szerbek jogilag a pátriárkanak voltak alárendelve, aki világi feladatokat is végzett. Ez az egyházi szervezet pótolta részben az elvesztett középkori államot (teokratikus összefonódottság). A

Magyarországra költözött szerbeknek adott privilégiumokat Bécs biztosította, abban a reményben, hogy a szerbek a győzedelmes balkáni háború után visszatérnek régi hazájukba. A karlócai béke azonban úgy húzta meg a határokat, hogy a szerbek a pátriárkával együtt Magyarországon maradtak. I. Lipót utódjai megerősítették a már érvényben levő kiváltságokat, de azon fáradoztak, hogy a pravoszláv egyház világi jogkörét a nem vallási, azaz a világi kérdésekben állandóan csökkentsék. Az ipeki patriarkátus megszüntetése után a pátriárka székhelyét Karlócára, Dél-Magyarországra helyezték. A pravoszláv papság a döntés jogát bizonyos világi kérdésekben, amelyek az egyház önállóságát biztosították, a végső-kig ki is használta. Már akkor felvetődött egy külön autonóm terület kiválasztásának a kérdése a szerbek számára Magyarország keretén belül. Ugyanakkor az Oroszországgal való szellemi kapcsolat fenntartása nemcsak az egykori ipeki pátriarkák hagyományos orosz-barát orientálódása folytatásának, hanem az osztrák uniós törekvésektől való félelemnek a következménye is. A szerb nemzeti mozgalom és ideológia a vallásos kiváltságokon és a pravoszláv valláson alapult és ennek orosz orientációja a modernebb etnikai szláv gondolatot is felölelte. A Rákóczi-féle szabadságharc idején a szerbek felvették egy külön önálló közigazgatási irányítással rendelkező terület létrehozásának, korábbi kiváltságaik megőrzésének, a magyar országgyűlésen való képviselőségüket stb. kérdését. Bécs nem volt hajlandó ezeknek a követeléseknek eleget tenni, a magyar nemesség pedig mereven elhatárolta magát minden követeléstől. Ezért a szerbek is ellenséges álláspontra helyezkedtek a Rákóczi-féle szabadságharc szemből.

Az elkövetkező időszakban a Magyarországon élő szerbek saját kiváltságaik növeléséért harcoltak. Szemmel látható volt, hogy az egyházi kongresszusok politikai képviselletté alakulnak át. Az események ilyen alakulását még maga Bécs sem kívánta, ezért eleget tett annak a követelésnek, hogy a szerbekkel kapcsolatos kérdések rendezése számára külön szolgálatot alapítson. Így került sor az illír udvari deputáció megalapítására (1745—1771). Ez a határozat azonban nem elégítette ki őket, és az elkövetkező kongresszusokon állandóan napirenden szerepeltek a panaszok és teljesítetlen kérések, az 1771-ben kiadott ún. illír regulamentum. Az új regulamentum sem tett eleget a kívánalmaknak, mert Bécs nem akarta, hogy a pátriárka legyen a szerbek vezetője a világi kérdésekben is Magyarországon.

Putnik pátriárka 1790. március 27-én II. Lipót császártól kérte, hogy tegye lehetővé a szerb főpapi és világi képviselést a magyar országgyűlésen. A magyar állami rendek ezúttal készek voltak ezeknek a kívánásoknak eleget tenni, mert azt remélték, hogy a szerbek lemondanak kiváltságaikról és egyben a „magyar politikai nemzet” alkotórészévé válnak. Természetesen ez az állapot nem volt elfogadható a szerbek számára és csak tovább erősítette a szerb társadalom Bécs felé való orientálódását. Ezért született meg a horvát szábor összehívásának határozata is. A bécsi udvar ez alkalommal azonnal eleget tett a magyarországi szerbek kérésének, hogy a mozgalmat kihasználhassa a magyarok törekvése és követelése ellen.

A következő részben a szerző részletes leírást ad a temesvári kongresszusról (szábor), amely 1790. augusztus 21-én kezdte meg munkáját. Külön megmagyarázza a II. Lipót császárhoz intézett minden szakasz, illetve határozat jelentőségét. A követeléseket értékelve megállapítja, hogy azok valójában felölelik a múltat és a jövőt is, a pravoszláv egyház megvédésére, a modern nemzeti egyesítésre irányuló törekvést, valamint egy külön autonóm terület létrehozására vonatkozó követelést is. A két tábor álláspontjainak leírásakor, hogy politikai terveik képvisellete tekintetében milyen mértékben polarizálódtak, külön értékeli Sava Tököly álláspontját. Nevezetesen, Arató megítélése szerint Sava Tököly és követői, akik a száboron kisebbségben maradtak, nem mondtak le a natio hungaricához való tartozásukról. Annak ellenére azonban, hogy ők a magyar feudális nemzet nemességéhez tartozóknak tekintették magukat, nem tagadták meg szerb voltukat, illetve nem mondtak le a pravoszláv hitükről, sőt ennek

elsődleges fontosságot tulajdonítottak, emiatt Sava Tököly sajátos elképzelését kettősség és ellentmondásosság jellemzi. Saját magát magyar nemnek és pravoszláv szerbnek is tekintette, ugyanakkor az országgyűlésen elhangzott beszéde és egyes érvei, amelyeket álláspontja indoklására hozott fel, mindjobban közelednek a magyar politikai nemzet koncepciójához, habár a szerbeket nem tekintette a magyar politikai nemzet szerves részének. Ezzel egyben árkot vont maga és a magyar nemesség közt.

A császári udvar természetesen nem teljesítette a szabor követeléseit, amelyek között néhány haladó nemzeti követelés is szerepelt. Csak az illír kancellária felállítását engedélyezte, de a magyar nemesség egymás utáni tiltakozására néhány év múlva ez a politikai intézmény is megszűnt. A szerb feudális nemzeti mozgalmat értékelve a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a horvátokéhoz képest ez a mozgalom kevesebb feudális jellegzetességet visel magán, de ez is Ausztria felé orientálódik, mert a szabor javaslatában az egyházi feudális követelések mellett haladó nemzeti követelések is szerepeltek.

Arató Endre külön fejezetben ír a szerb nemzeti ideológia másik arculatáról is, illetve a nyelvi-kulturális törekvésekről, amelyek a horvátokéhoz képest szegényebbek, mert a szerb művelődési-irodalmi élet is csak a XVIII. században kezdődött meg. Čarnojević pátriárka vezetésével ugyanis átmentek Magyarországra azok a szerzetesek is, akik addig a račai kolostor másolóiskolájában szép eredményeket értek el. Ezek a szerzetesek Szentendrén folytatták később munkájukat és műveikben elsődlegesen a szerb-szláv nyelvet használták, de a népi nyelvből is sok szót átvettek. A szerző itt Račanint, Venclovičot és másokat említ meg.

A Magyarországon élő szerbekenél a történeti és etnikai hovatartozás fontos tényezők voltak, melyek fejlődni kezdtek. Itt említi meg az első szerb történetírót, Djordje Brankovićot (Brankovics György), kinek műve csak kéziratban maradt fenn. Nagy figyelmet szentel és helyesen értékeli azonban J. Rajićnak, a kor legnagyobb szerb történészének munkásságát is, és külön kiemeli nagy történelmi művét, *A különböző szláv nemzetek, különösen a bolgárok, horvátok és szerbek történetét* (Istorija raznyh slovenskih narodov najpače Bolgar, Hrvatov i Serbov). Megemlíti továbbá H. Zefarović szerzetes munkáit is, Z. Orfelint pedig a modern szerb ideológia élenjárójának tekinteti. Ő népi nyelven is írt, ami azt bizonyítja, hogy a nemzeti ideológiát a széles néprétegnek szánta, hogy az eszme számára a nép körében találjon szilárd alapot. A modern polgári felfogás Dositej Obradović irodalmi koncepciójában jut teljes mértékben kifejezésre. Ő alapozta meg a további fejlődést, amelyet Vuk Stefanović Karadžić neve fémjeléz.

A könyv írója Dositej Obradović munkásságának szenteli a legnagyobb helyet és hangsúlyozza, hogy egészen a haláláig, 1811-ig jozefinista és II. József császár reformjának híve maradt. D. Obradović racionalista-nacionalista koncepciójának lényegét tárta fel, amikor hangsúlyozta, hogy ember, nemzet, társadalom és emberiség csak úgy élhet és haladhat előre, ha a józan észre hallgat. Dositej Obradovićot verbeli pedagógusnak tartja, akit a „szeretett ifjúság” helyes nevelése foglalt le. Élesen szembeszegült a régi patriarchális és török szokásokkal és hangsúlyozta a szerb nők súlyos helyzetét, továbbá arra a következtetésre jutott, hogy a szerb társadalomban a nők még mindig barbár viszonyok között élnek, és világosan kimondta, hogy amíg a nők helyzete meg nem változik, addig egy nemzet sem juthat el a felvilágosodás szintjéig. Habár nem volt ateista, sem pedig a francia materializmus híve, bírálta a szerb pravoszláv egyházat, is. Racionalizmusára az angol és a német deizmus nyomta rá a bélyegét. Dositejnek nemzeti koncepcióit sikerült a felvilágosodás eszmei világába beültetni és felölelte annak a későbbi felfogásnak az alapját is, amely az illírizmussal ellentétben a délszláv egységet szerb vezetés alatt kívánta megvalósítani.

A szerző értékelése a felsorolt szerb nemzeti polgári ideológia kialakításához hozzájáruló szerb írók politikai koncepciójáról nem mindig

egészen pontos. Az ismertetett álláspontok történelmi tényeinek nagy része olvasóközönségünk előtt ismert. A magyar tudósok és a széles olvasótábor számára azonban Arató Endre műve értékes összefoglaló, tudományos értékű mű, amely egyben jelentős mértékben hozzájárul a magyar törtélemtudomány fejlődéséhez.

Dr. MÉSZÁROS SANDOR

TUDOMÁNYOS ALAPON

REHÁK LASZLÓ: *Kisebbségtől a nemzetiségig.*
Forum, Újvidék, 1978.

Társadalmunkban a legmindennaposabb témák közé tartozik a nemzeti kérdés. Ezt a „mindennapos” jelzót azonban nem az elcsépeltség értelmében kell tekintenünk, hanem mint mindennapi életünknek mindenkor időszerű, s ezért háttérbe sohasem kerülő problémáját. Az időszerűség pedig korántsem azt jelenti, hogy — mint a régi időkben — újra és újra a probléma megoldatlanságára kell rámutatni, hanem éppen ellenkezőleg, a folyamatos megoldás dialektikus kialakulását kell szemlélnünk, hogy nyomon követhessük mindezt, ami a nemzetiségi kérdés egészséges alapokra helyezése tekintetében itt nálunk történt az elmúlt évtizedek folyamán, azóta, hogy az első világháború előtti magyar nemzeti elnyomástól kezdve a régi Jugoszlávia nagyszerb politikájának nézetein és a Jugoszláv Kommunista Pártnak már a legelső időkben megformálódó egészséges nézetein és törekvésein át eljutottunk mai valóságunkba, az öngazgatáson nyugvó szocialista rendszer nemzeti és nemzetiségi vonatkozásainak realitásaiba.

Rehák László nem is csupán a mindennapi gyakorlati szempontok szerint szemléli a kérdést, hanem tudományos alapokra helyezi egész szemlélődését, s ezek a tudományos alapok azt jelentik, hogy meg sem elégedhet a saját talajunkból sarjadzó jelenségek mérlegelésével és elemzésével, hanem ki kell térnie a nemzeti kérdés nemzetközi vonásaira, vissza kell térnie — legalább a távlat megadása céljából — Lenin nézeteiig, valamint az ezekkel a nézetekkel szembekerülő, lényegében nacionalista, bürzsoá szemléletekig és gyakorlatig. Történelmi példák és statisztikai adatok egybevetése útján bontakozik ki Rehák tolla alól a mondanivaló, mely a kötetbe foglalt tanulmányok szűkebb tárgyköre révén meglehetősen sokrétű és sokszínű, tekintettel arra a tényre is, hogy a kötet anyaga különböző alkalomból született tanulmányokból áll össze — nagyjából héteves időszakot ölelve fel. A tanulmányok többsége nem is magyar, hanem szerbhorvát nyelven íródott eredetileg, egy pedig angolul jelent meg először az ENSZ 1974. évi ohridi nemzetközi kisebbségi tanácskozása alkalmából kiadott tanulmánygyűjteményben.

A kötet témakörének változatosságát láthatjuk már a tartalomjegyzékből is. Egy tanulmány például a nemzeti kisebbségek helyzetének lenini megközelítéséről, egy másik pedig a jugoszláviai nemzetiségek helyzetének fejlődéséről szól. Külön tanulmány tárgyalja Tito Jugoszláviájának viszonyait a nemzetiségek helyzete tekintetében, és megint csak külön tanulmány szól arról, hogy miképpen alakultak Jugoszláviában a nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek. Végül a vajdasági lakosság nemzeti megoszlásáról, valamint a jugoszláviai magya-